

A critical analysis of Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī's theory on the Tiynat hadiths

Amir Pazhouhandeh ¹ Hasan Usofian ²

1. Ph.D. in Islamic theology, Imam Khomeini Educational and Research Institute (RA) Qom, Iran. E-mail: Apn.m1372@gmail.com

2. Associate Professor Faculty Member at Imam Khomeini Educational and Research Institution. E-mail: Hasanusofofian@gmail.com

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

26 January 2025

Received in revised form:

8 July 2025

Accepted:

11 September 2026

Published online:

3 February 2026

Keywords:

Tiynat, Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī, Free will, Divine justice

Abstract: "Among the hadiths that have led to challenging discussions are those related to Tiynat (human nature). The primary issue with these hadiths is their apparent incompatibility with human free will and divine justice. Islamic scholars have each attempted to resolve these difficulties and have offered various justifications. One of the individuals who endeavored to address this issue and stated that Tiynat narrations do not conflict with free will of human in the world, is Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī, the commentator on the valuable book Al-Kafi. He attempted to resolve this issue by stating that human souls were tested before creation and were then granted bodies with either pure or impure Tiynat based on their performance. However, upon examining his view and the explanations he provided under each hadith, several problems become evident in his theory. These include inconsistencies with his philosophical school, internal contradictions within the theory itself, and inconsistencies with hadiths from other chapters. Furthermore, this theory contains ambiguities that require answers."

Cite this article: Pazhouhandeh, A. Usofian, H (2026) A critical analysis of Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī's theory on the Tiynat hadiths, *Philosophical Meditations*, 16(38), 291-312. <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2037409.2555>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2037409.2555>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: One of the most debated and challenging issues raised in Islamic traditions is the concept of the human essence (Tiynat) and its relationship to human free will. Numerous hadiths attributed to the Infallible Imams address this topic, seemingly indicating that individuals are predestined to happiness or misery based on the nature of the clay from which they were created. This raises the question of whether human beings have any free will and whether concepts like reward and punishment have any meaning if our destinies are predetermined. Furthermore, such an interpretation challenges the justice of God, as it implies that some individuals are created with a natural inclination toward righteousness and ease on the path to salvation, while others are predisposed to sin and, due to their corrupt clay, inevitably fall into wretchedness.

The narrations concerning Tiynat are extensively recorded

in Islamic sources, and Muslim scholars have made considerable efforts to interpret these traditions in a manner that aligns with theological principles. Numerous works have been written to analyze these narrations. For instance, Hassan Naqizadeh's article *Akhhbār al- Tiynat* examines existing views on the matter, while another article, *Narrations of Tiynat and Human Free Will* by Masoumeh Rezvani and Mahdi Zakeri, explores proposed solutions and ultimately offers a new perspective. Other works delve into the views of specific scholars, such as *An Analysis and Critique of Imam Khomeini's Perspective on the Narrations of Tiynat and Examining the Relationship Between Tiynat and Free Will with Emphasis on the Views of Allama Tabataba'i and Imam Khomeini*.

Given that one of the prominent commentators on al-Kāfī, Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī, presents a unique theory on interpreting

the narrations of Tiynat, and considering the absence of an independent study that critically analyzes his perspective, the authors of this work aim to elucidate and critique Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī's interpretation in the present study.

Methodology: The research methodology employed in this study is analytical and library-based. Initially, the available sources are reviewed, and the theory under discussion is described and explicated. Subsequently, it is critically analyzed and evaluated using an analytical approach.

Findings: In this article, we conclude that Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī's theory faces certain challenges and cannot be considered a comprehensive theory.

Discussion and Conclusion: The issue of Tiynat (innate nature) stands as one of the critical topics in Islamic theology,

demanding extensive and multifaceted research due to its inherent complexity. This topic, which has been a matter of debate since early times, continues to face numerous theoretical and epistemological challenges. Achieving a comprehensive and precise understanding of human Tiynat and its impact on human behavior and destiny necessitates an in-depth examination of relevant narrations, philosophical theories, and theological perspectives. Therefore, the present article can be considered a step toward a fundamental reevaluation of this issue. This study focuses on the theory of Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī, one of the significant and influential viewpoints in this field, critically analyzing and evaluating his perspective.

In his commentary on the esteemed book al-Kāfi, Māzandarānī, after elucidating narrations related to Tiynat,

attempts to provide a suitable interpretation of Tiynat to reconcile the critical issue of free will and determinism within the framework of Islamic teachings. However, his theory encounters several problems.

One of the most significant criticisms leveled against his theory is its inconsistency with his philosophical inclination. Whether we consider his philosophical school to be Transcendent Philosophy (Hikmat al-Muta'aliya) or Peripatetic Philosophy (Mashsha'i), his theory contradicts the concept of the soul within these philosophies. Moreover, internal inconsistencies are evident within Māzandarānī's theory. While he emphasizes the influence of Tiynat on human actions, he simultaneously asserts that the body is merely a residence for the soul, leading to the conclusion that the body has no impact on human behavior. These two claims are not fully compatible.

Additionally, Māzandarānī's theory conflicts with certain other narrations. Some narrations emphasize the innate monotheistic nature (fiṭrah) of all humans, which appears incompatible with ideas such as the creation of Tiynat from Sijjīn, the testing of souls in the pre-eternal realm, and related concepts. Furthermore, ambiguities exist in Māzandarānī's theory for which he provides no clear answers. For instance, why should a body created from specific clay be subjected to trials? Was human testing conducted individually or collectively? If it was individual, what necessity was there for the mixing of Tiynat? Given the aforementioned reasons, it can be concluded that Mullā Ṣāliḥ Māzandarānī's theory of Tiynat faces serious challenges and requires more comprehensive and precise investigations into the subject of Tiynat.

References

- Al-Kulaynī, Muḥammad ibn

- Ya'qūb. (1407 AH). Al-Kāfi (Islamic Edition). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
- Center for the Encyclopaedia of Islamic Intellectual Sciences. (1389 SH). Farhang A'lām-e 'Ulūm-e 'Aqli-ye Islāmī. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute, Publications Center.
 - Dashtī, Muṣṭafā Ḥusaynī. (1376 SH). Ma'ārif wa Ma'ārif. Qom: Danish.
 - Ḥusaynī Zubaydī, Muḥammad Murtaḍā. (1414 AH). Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs. Beirut: Dār al-Fikr.
 - Ibn al-Athir, Majd al-Din. (1399 AH). Al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-Athar. Beirut: Al-Maktaba al-'Ilmiyyah.
 - Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1414 AH). Lisān al-'Arab. Beirut: Dār al-Fikr li al-Ṭibā'a wa al-Nashr wa al-Tawzī' - Dār Ṣādir.
 - Ibn Sina. (1360 SH). Rasā'il Ibn Sina (Translation). Compiled by Ḍiyā' al-Din Dorī. Tehran: Markazī.
 - Ibn Sina. (1363 SH). Al-Mabda' wa al-Ma'ād (Ibn Sina). Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran - McGill University.
 - Ibn Sina. (2007 AD). Aḥwāl al-Nafs: Risāla fī al-Nafs wa Baqā'ihā wa Ma'ādiḥā (Aḥwāl al-Nafs). Paris, France: Dār Biblion.
 - Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH). Biḥār al-Anwār (Beirut Edition). Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī.
 - Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1404 AH). Mir'āt al-'Uqūl fī Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.
 - Māzandarānī, Muḥammad Ṣāliḥ ibn Aḥmad. (1382 AH). Sharḥ al-Kāfi: Al-Uṣūl wa al-Rawḍa (by Mullā Ṣāliḥ al-Māzandarānī). Tehran: Al-Maktaba al-Islāmiyyah.
 - Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. (1393 SH). Sharḥ Jild-e Hashtom al-Asfār al-Arba'ah, Part Two. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
 - Mullā Ṣadrā. (1368 SH). Al-Ḥikmah al-Muta'aliyyah fī al-Asfār al-'Aqliyyah al-Arba'ah. Qom: Maktabat al-Muṣṭafawī.
 - Riḍawī, Rasūl. (1397 SH). Tārīkh-e Kalām-e Imāmīyah (Ḥawzah-hā wa Jaryān-hā-ye Kalāmī). Qom: Dar al-Ḥadīth.
 - Sajādī, Ja'far. (1373 SH). Farhang-e Ma'ārif-e Islāmī. Tehran: Kumesh.
 - Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH). Al-Mizān

fī Tafsīr al-Qur'ān. Lebanon,
Beirut: Mu'assasat al-A'lamī
lil-Maṭbū'āt.

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad
Kāẓim. (1390 SH). Tārīkh-e
Ḥadīth-e Shī'a 2. Qom: Dar al-
Ḥadīth Publications.

دانشگاه زنجان

تأملات فلسفی

شماره ۲۶۱۵-۲۵۸۸

شماره چاپی: ۵۲۵۲-۲۲۲۸

انجمن تشویشات اسلامی ایران

بررسی انتقادی نظریه ملاصالح مازندرانی درباره روایات طینت

امیر پژوهنده^۱ | حسن یوسفیان^۲

۱. دانشجوی دکتری موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران. رایانامه: Apn.m1372@gmail.com

۲. دانشیار موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران. رایانامه: Hasanusofian@gmail.com

چکیده: از جمله روایاتی که مباحثی پرچالش را به دنبال دارد، روایات مربوط به طینت است. مشکل عمده این روایات، ناسازگاری آنها با اختیار انسان و همچنین عدل الهی است؛ اندیشمندان اسلامی هریک به نوعی اقدام به حل این مشکلات کردند و توجیهاتی برای آنها ذکر کردند. از جمله افرادی که سعی کرده به حل این مسأله پردازد و بیان کند که روایات طینت با اختیار انسان در دنیا منافات ندارد، ملاصالح مازندرانی شارح کتاب *الکافی* است. ایشان با بیان این نکته که ارواح انسانها قبل از خلقت مورد آزمایش قرار گرفتند و سپس با توجه به عملکرد آنها بدنی با طینت پاک یا خبیث به آنها عطا شده است، سعی در حل این مسأله کرد؛ اما با بررسی نظر ایشان و همچنین شرحهایی که ذیل هر روایت بیان داشته است، مشکلاتی در نظریه ایشان به چشم می خورد، از جمله اینکه نظریه او دارای ناسازگاری با مکتب فلسفی او، ناسازگاری درونی خود نظریه و ناسازگاری با روایات ابواب دیگر است. همچنین این نظریه دارای ابهاماتی است که نیازمند پاسخ هستند.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخها:

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۶

بازنگری: ۱۴۰۴/۴/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۰

انتشار: ۱۴۰۵/۶/۱۵

واژگان کلیدی:

طینت، ملاصالح مازندرانی، اختیار، عدل الهی.

استناد: پژوهنده، امیر؛ یوسفیان، حسن (۱۴۰۵). بررسی انتقادی نظریه ملاصالح مازندرانی درباره روایات طینت. *تأملات فلسفی* ۱۶

(۳۸)، ۲۹۱-۳۱۲. <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2037409.2555>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه زنجان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2025.2037409.2555>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

یکی از مسائل مورد بحث و چالش برانگیز مطرح شده در روایات، بحث طینت انسان و رابطه آن با اختیار انسان است. در این باب روایات متعددی از ائمه اطهار علیهم السلام نقل شده است و ظاهر آنها بر این امر دلالت دارند که گل انسان‌ها قبل از به دنیا آمدن نشان سرشته شده است و بر اساس آن گل سرشته شده، سعادتمند و یا شقی می‌شوند. حال این سؤال مطرح می‌شود که در این صورت انسان دیگر از خود اختیاری ندارد و بر اساس گلی که از آن سرشته شده است عمل می‌کند؛ بنابراین سعادت یا شقاوت معنا ندارد و نباید عذاب و ثوابی باشد؛ علاوه بر اینکه عدالت خداوند زیر سؤال می‌رود، زیرا انسان‌ها به گونه‌ای خلق شده‌اند که برخی برای رسیدن به سعادت راه آسانی در پیش رو دارند و برای برخی هم زمینه انجام گناه فراهم است که موجب افتادن در گودال شقاوت به دلیل طینت خبیثی که دارد، می‌شود.

اخبار طینت در کتب روایی متعددی ذکر شده است و اندیشمندان مسلمان سعی

در توجیه این روایات داشتند، و نوشته‌های متعددی در باب بررسی روایات طینت وجود دارد که می‌توان از جمله آنها به مقاله «اخبار طینت» از حسن نقی‌زاده اشاره کرد که نظرات موجود در باب طینت را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ مقاله دیگر، «روایات طینت و اختیار انسان» از معصومه رضوانی و مهدی ذاکری است. نویسندگان سعی در ذکر راه حل‌ها و بررسی آنها و در نهایت ارائه راه حل جدیدی دارند، مقالات دیگری هم وجود دارد که به بررسی دیدگاه شخص خاصی پرداخته‌اند مانند مقاله «بررسی و نقد دیدگاه امام خمینی (ره) درباره اخبار طینت» و مقاله «بررسی نسبت طینت و اختیار با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبایی و امام خمینی (ره)»؛ اما از آنجایی که یکی از شارحان کتاب شریف اکافی، ملاصالح مازندرانی است و در ذیل شرح روایات طینت نظریه‌ای ارائه می‌دهد برای توجیه این روایات، و همچنین نبود نوشته‌ای مجزا در بررسی و نقد دیدگاه ملاصالح مازندرانی، نویسندگان در اثر حاضر سعی در تبیین و نقد دیدگاه ملاصالح مازندرانی^۱ دارد.

۲۷۶). او پس از مدتی شخصیتی جامع علوم معقول و منقول شد (دشتی ۱۳۷۶، ج ۶: ۶۳۹). با توجه به اختلافی

۱. ملاصالح مازندرانی با هجرت به اصفهان، در درس علمایی مانند ملاعبدالله شوشتی، محمدتقی مجلسی و شیخ بهایی شرکت کرد (دائرة المعارف، ۱۳۸۹، ج ۴:

۱. معناشناسی

۱-۱. طینت

اصل لغت طینت از طین به معنای گل است و طینت معنای اخص از طین دارد یعنی قطعه‌ای از گل است که آن را خشت می‌نامند و برای مهر و موم کردن سازه‌ها استفاده می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳: ۲۷۰)؛ اما طینت معنای دیگری دارد که به معنای جبلة و خلقه است «و الطَّيْنَةُ: الْخَلْقَةُ وَ الْجِبَلَةُ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳: ۲۷۰) که معنای اول را می‌توان معنای حقیقی طینة دانست و معنای دوم را معنای مجازی طینة دانست (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۸: ۳۶۱).

اما ملاصالح مازندرانی بیان می‌کند که النهایه فی غریب الحدیث والاثار طینت را به- معنای اصل و خلقت گرفته است (ابن الاثیر، ۱۳۹۹ق، ج ۳: ۱۵۳) و بر این اساس بیان می- کند از آن رو که طینة از طین گرفته شده، طینة و احوال آن به منزله ماده است و احوال

دیگری که برای انسان ذکر می‌شود به منزله صورت است؛ اما ظاهراً منظور ایشان از طینت همان ظاهر و بدن انسان است؛ چرا که ایشان در موارد متعدد به ارواح اشاره می‌کنند و آن را مقابل بدن و قلب قرار می‌دهند.

۲. روایات طینت

مرحوم کلینی در کتاب شریف الکافی، روایات طینة را در کتاب «الایمان و الکفر» و ذیل سه باب به نام‌های «بَابُ طِينَةِ الْمُؤْمِنِ وَ الْكَافِرَةِ»، «بَابُ آخِرُ مِنْهُ وَ فِيهِ زِيَادَةُ وَفُوعِ التَّكْلِيفِ الْأَوَّلِ» و «بَابُ آخِرُ مِنْهُ» ذکر می‌کند. در باب اول هفت روایت و در دو باب دیگر هر کدام سه روایت ذکر می‌کند. علاوه بر این مرحوم کلینی در کتاب الحجة بابی به نام «بَابُ خَلْقِ أَبْدَانِ الْأَئِمَّةِ وَ أَرْوَاحِهِمْ وَ قُلُوبِهِمْ ع» دارد که در ذیل آن چهار روایت بیان می‌کند که این روایات بیان‌کننده نحوه خلقت ائمه علیهم السلام و شیعیان و ناصبان

از متکلمان حدیث‌گرای حوزه اصفهان دانسته که همانند مجلسی و فیض تمایل به اخباریان داشت (رضوی، ۱۳۹۷: ۵۶۰). نکته حائز اهمیت این است که اخباری‌گری که ملاصالح به آن متمایل بود، نه اخباری‌گری سیاسی و تفریطی، بلکه می‌توان گفت اخباری‌گری‌ای است که مجدد روش شیخ صدوق و ثقة الاسلام کلینی بود (رضوی، ۱۳۹۷: ۵۴۷-۵۴۹).

که درباره مشرب فکری ملاصالح وجود دارد، قضاوت در مورد مشرب فکری ملاصالح با مشکل همراه است، چرا که عده‌ای بر این عقیده‌اند که «او در علوم عقلی از حکمت متعالیه بهره می‌جست» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۰۸). در نتیجه می‌توان او را از شاگردان و پیروان مکتب فلسفی ملا صدرا دانست (سجادی، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۹۴۵). در مقابل برخی با توجه به اینکه در حوزه اصفهان تحصیل کرده است و در آنجا چندین جریان فکری حضور داشته او را

نسبت به ایشان است و می‌توان گفت که شباهت‌هایی با روایات باب طینت دارند.

اما اعتبار روایات طینت محل بحث است، زیرا اکثر آنها از ضعف سند رنج می‌برند به گونه‌ای که مجلسی روایات باب اول را ضعیف می‌داند و دو باب دیگر را صحیح می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۳۰)، شعرانی نیز روایات دو باب دیگر را گرچه حسن می‌داند اما آنها را به دلیل مخالفت با اصول مذهب و روایات دیگر ابواب دیگر، قابل اعتماد نمی‌داند (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۵)؛ اما با توجه به کثرت روایات طینت در منابع مختلف حدیثی^۱ نمی‌توان از آنها چشم پوشید. علامه طباطبایی بیان می‌دارد این روایات به اندازه‌ای زیاد است که نمی‌توان آنها را کنار گذاشت و یا در صدور یا صحت انتساب آنها به ائمه خدشه‌ای وارد کرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۲۹۱). در نتیجه می‌توان گفت این روایات گرچه دچار ضعف سند هستند اما تواتر معنوی دارند و نمی‌توان آنها را کنار گذاشت.

۳. محتوای روایات طینت

روایات طینت را بر اساس محتوایی که بیان

می‌کنند می‌توان به چند دسته کلی تقسیم کرد:

یک دسته از آنها بیان می‌دارد که طینت انسان‌ها از چه نوع طینتی است و خود به دو گروه کلی و دو زیرمجموعه تقسیم می‌شوند: یک گروه ائمه طاهرین علیهم السلام هستند و زیرمجموعه آنها شیعیان هستند که از طینت ایشان علیهم السلام خلق شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۳۸۹ و ۳۹۰) و گروه دوم کافران و پیروان این گروه که از طینت کافران خلق شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲ و ۳).

دسته دیگر روایات به چگونگی خلقت طینت و حقیقت آن می‌پردازند. بر اساس جمع‌بندی که از روایات به دست می‌آید طینت از تخمیر خاک آسمان‌ها و زمین و اضافه شدن دو آب گوارا و شور به آن خاک به وجود آمده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۵). در این مرحله با مالش دادن طینت حاصل از ترکیب آب و خاک و پاشیده شدن ذراتی از آن به سمت یمین و یسار، انسان‌های سعادتمند یا شقی مشخص می‌شوند و یا حتی مورد امتحان قرار می‌گیرند (کلینی، ۱۴۰۷،

۱. تنها در کتاب شریف بحارالانوار بالغ بر ۶۷ حدیث ذکر شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵: ۲۶۰).

طینت کفار مخلوط با طینت مؤمنین نبود، کافران به منزله شیاطینی بودند که مؤمنان هرگز نمی‌توانستند در حکومت‌های آنها زندگی کنند و با آنها معاشرت داشته باشند، مصلحت دیگر اینکه مؤمن همیشه بین خوف و رجا است؛ زیرا نمی‌داند خیر در او غالب است یا شر، از این رو همیشه سعی می‌کند راه نیک را انتخاب کند تا سعادتمند شود. مصلحت دیگر اینکه مؤمن با انجام معصیتی، عجب و کبر از او رفع می‌شود و نهایتاً اینکه مؤمن برای حفظ نفس خود همیشه به خداوند رجوع می‌کند (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۴).

۴. اشکال به روایات طینت

پس از آنکه با محتوای کلی روایات آشنا شدیم، اشکالی به این دست روایات وارد می‌شود مبنی بر اینکه انسان در عالم دنیا اختیاری ندارد و مجبور است، زیرا دسته‌ای از روایات بیان می‌کنند خداوند انسان‌های مؤمن را از طینت بهشت و کافران را از طینت جهنم آفریده است، به این صورت که وقتی اراده کرد انسان را خلق کند، مشی از گل آسمان‌ها یا بهشت برداشت و مشی از گل جهنم یا زمین برداشت و مؤمنان و کافران را از آنها خلق کرد، بنابراین خداوند از همان

ج ۲: ۵-۷؛ اما پس از آن دوباره این ذرات باهم آمیخته می‌شوند و انسان‌ها از آن گل مخلوط خلق می‌شوند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۵-۶). بنابراین در اینجا یک تخلیط طینتی هم اتفاق می‌افتد که آثاری به دنبال دارد از جمله اینکه این تخلیط طینت‌ها موجب می‌شود انسان مؤمن از انسان کافر و انسان کافر از انسان مؤمن متولد شود و بر این اساس، طینت سجدین از مؤمن خارج می‌شود و طینت علی از کافر خارج می‌شود و به فرزند مؤمن یا کافر او تعلق می‌گیرد (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۳)؛ اما با توجه به اینکه خداوند متعال حکیم است و کار عبثی از او سر نمی‌زند، این سؤال مطرح می‌شود که فایده این تخلیط طینت و تولد مؤمن از کافر و بالعکس چیست؟ ملاصالح در پاسخ به این سؤال، پنج مصلحت برای این امر بیان می‌کند. اول اینکه قدرت خداوند متعال نشان داده می‌شود؛ دوم اینکه اگر مؤمنی گناهی کرد، رحمت خداوند شامل حال او می‌شود و خداوند او را می‌بخشد، زیرا گناه آن فرد مؤمن به دلیل طینت سجدینی بود که با طینت اصلی او یعنی طینت علی او مخلوط شده بود. سومین مصلحتی که ملاصالح بیان می‌کند این است که مؤمنان می‌توانند در حکومت‌های کافران زندگی کنند، زیرا اگر

فَذَهَبُوا فِيهَا بِوَهَا فَنَمَّ تَبَتَّ الطَّاعَةُ وَالْمَعْصِيَةُ - فَلَا يَسْتَطِيعُ هَؤُلَاءِ أَنْ يَكُونُوا مِنْ هَؤُلَاءِ وَلَا هَؤُلَاءِ مِنْ هَؤُلَاءِ (كلینی، ۱۴۰۷ق، ج: ۲، ۷: حدیث ۱ و ۳/ و ص ۸ حدیث ۱).

از طرفی دیگر، این روایات با عدل الهی منافات دارد، زیرا مقتضی عدل الهی این است که همه در قبول طاعت یا معصیت مساوی باشند، نه اینکه به گونه‌ای خلق شوند که برخی به قبول طاعت نزدیک‌تر و از انجام معصیت دورتر باشند، که اگر چنین باشد، عدل الهی زیر سؤال می‌رود.

بنابراین برای حل مشکل تنافی این اخبار با اختیار انسان و همچنین زیر سؤال رفتن عدل الهی، اندیشمندان شیعه درصدد توجیه این روایات برآمدند، از جمله می‌توان به ملاصالح مازندرانی اشاره کرد که سعی در پاسخ دادن به این اشکالات را دارد.

۵. نظریه ملاصالح مازندرانی

ملاصالح مازندرانی برای پاسخ به این شبهه، ابتدا مراحل امتحان انسان را پنج دوره عنوان می‌کند که سه دوره آن مربوط به قبل از خلقت است:

الاول کان فی عالم الارواح الصرْفَةُ، الثانی کان وقت تخمیر الطینة قبل خلق آدم منها، الثالث کان بعد خلق آدم منها حين اخرجهم من صلبه و هم ذر یدبون یمینا و شمالا (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج: ۸، ص ۱۳)

اولین مرحله آزمایش انسان در عالم

ابتدا سعید یا شقی بودن انسان‌ها را مشخص کرده است و اهل یمین را بهشتی و اهل شمال را جهنمی دانسته است:

ثُمَّ أَخَذَ طِينًا مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ فَعَرَّكَهَ عَرَكًا شَدِيدًا، فَإِذَا هُمْ كَالذَّرِّ يَدْبُونَ فَقَالَ لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ إِلَى الْجَنَّةِ بِسَلَامٍ وَ قَالَ لِأَصْحَابِ الشَّامِلِ إِلَى النَّارِ وَلَا أَبَالِي (كلینی، ۱۴۰۷ق، ج: ۲، ۶).

در این روایت بیان شده است که وقتی گل مالش داده می‌شد، ذراتی که به اطراف پاشیده می‌شدند، آنهایی که سمت راست بودند، اصحاب یمین و بهشتی شدند و آنهایی که سمت چپ پاشیده شده بودند، اصحاب شمال و جهنمی شدند. نیز این شبهه، با روایات دیگر در همین باب تقویت می‌شود. این دست روایات بیان می‌کنند که انسان‌ها در همان عالم طینت مورد آزمایش قرار گرفتند و در همان عالم مشخص شد که آیا این شخص اهل اطاعت است یا اهل عصیان، براین اساس انسان‌ها در عالم دنیا دیگر اختیاری ندارند؛ زیرا امتحان خود را پس داده‌اند و جهنمی یا بهشتی بودن آنها از قبل مشخص شده است، بنابراین هدایت یا ضلالت در این دنیا دیگر معنایی ندارد:

عَنْ زُرَّارَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: ثُمَّ أَمَرَ نَارًا فَأُسْعِرَتْ فَقَالَ لِأَصْحَابِ الشَّامِلِ ادْخُلُوهَا فِيهَا بِوَهَا، فَقَالَ لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ ادْخُلُوهَا فَدَخَلُوهَا فَقَالَ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا فَكَانَتْ بَرْدًا وَسَلَامًا فَقَالَ أَصْحَابُ الشَّامِلِ يَا رَبِّ أَقْلَنَّا - فَقَالَ قَدْ أَقْلَنْتُكُمْ فَادْخُلُوهَا

خلق می کند و به او می دهد، یعنی اگر معطی بود، بدنی با طینت علی خلق می کند و اگر عاصی بود بدنی مخلوق از طینت سجنین به او می دهد:

«وقتی خداوند ارواح را خلق کرد، تمام آنها قابلیت خیر و شر را داشتند و خداوند می دانست که برخی از آنها با اختیار خودشان به سمت خیر که ایمان است، گرایش پیدا می کنند و برخی از ایشان به سمت شر که کفر باشد، گرایش پیدا می کنند، و در حالی که هنوز مجرد صرف بودند آنها را امر می کنند (مورد آزمایش قرار می دهد) که (در نتیجه این آزمایش) معلوم مطابق علم خداوند واقع شد، از همین رو خداوند برای گروه اول (اهل ایمان) مسکنی (بدنی) قرار داد که از طینت علیین بود و برای گروه دوم (اهل کفر) مسکنی (بدنی) قرار داد که از طینت سجنین بود تا هر گروه در آنچه مناسبش است استقرار یابد. و از همین رو مشخص می شود که هر طینتی تابع ایمان و کفر (ی که در عالم ارواح انتخاب کردند) است و طینت مسبب از عمل است نه اینکه (طینت) سبب عمل باشد از این رو جبری دربر ندارد» (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق، ج: ۸، ۵).

بنابراین ملاصالح بر این عقیده است که بدن انسان ها از طینتی خلق می شود که مطابق با روح شخص در ایمان و کفر است، که اگر اهل ایمان بود جزو اصحاب یمین است و بدنی از طینت علیین به او تعلق می گیرد و اگر از اهل کفر بود، جزو اصحاب شمال است و بدنی از طینت سجنین به او داده می شود:

«تعلقت بأصحاب الیمین الارواح المطیعة علی تفاوت درجاتهم فی العزم و الطاعة و الانقیاد و بأصحاب الشمال الارواح العاصیة کذلک فوضع کل روح فی موضع یناسبه و لو لم یضع کذلک لوقع الجور و هو منزه عنه» (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق، ج: ۸، ۱۷).

ارواح است، و دومین مرحله مربوط به وقتی است که طینت انسان تخمیر می شود و مرحله سوم وقتی است که آدم خلق شده است و انسان ها مانند ذراتی از صلب او خارج می شوند و به سمت چپ و راست حرکت می کنند؛ مرحله چهارمی که انسان امتحان می شود مربوط به عالم دنیا است و ملاصالح بیان می کند هر کسی در این سه مرحله اهل اطاعت بود، در دنیا هم اهل اطاعت است و هرکس اهل عصیان بود در دنیا هم اهل عصیان است: «و کل من أطاع فی هذه التکالیف الثلاثة فهو یطیع فی تکلیف الدنیا و کل من عصی فیها فهو یعصی فیها» و آخرین مرحله تکلیف هم مخصوص افرادی خاص است که در دار دنیا نتوانستند مورد امتحان قرار بگیرند؛ مانند اطفال و مجانین و پیرانی که پیامبر را درک کردند اما زوال عقل آنان موجب شد که نتوانند از پیامبر تبعیت کنند.

پس از تقسیم مراحل ابتلا و آزمایش انسان، ملاصالح نظریه اصلی خود را بیان می کند؛ بدین صورت که انسان ها در عالم ارواح و هنگامی که مجرد صرف بودند، مورد آزمایش قرار می گیرند و مطیع یا عاصی بودن آنان در آنجا مشخص می شود. سپس در مرحله بعد، وقتی خداوند می خواهد انسان را خلق کند، بدنی مطابق با روح مجرد انسان

برای روشن تر شدن مطلب، ملاصالح نظر خود را با مثالی تبیین می‌کند؛ او در تبیین این مسأله که باید به ارواح مؤمنان مسکنی طیب داده شود و به ارواح کافران بدنی غیرطیب داده شود، می‌گوید وقتی انسانی حکیم عبدی مطیع داشته باشد، به او منزلی شریف می‌دهد و در مقابل برای عبد عاصی خود منزلی پست قرار می‌دهد و این امر هم عقلا و هم شرعا صحیح است، زیرا انسان عاقل هر چیزی را در موضع خود قرار می‌دهد و اگر غیر آن انجام دهد به اینکه بنده مطیع را در منزلی پست سکنا دهد و بنده عاصی را منزلی خوب و یا به هر دو جایگاهی مساوی دهد، در این صورت شخص متصف به ظلم و جور می‌شود:

و انک اذا قررت لعبدک المطیع بیتا شریفا و لعبدک العاصی بیتا و ضیعا صح ذلک عقلا و شرعا و لا یصفک عاقل بالظلم و الجور اذ الظلم وضع الشیء فی غیر موضعه، فهو انما یلزم لو انعکس الامر أو وقع التساوی (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۸: ۵).

از سخنان ملاصالح چنین به دست می‌آید که بدن انسان که مخلوق از طینت است، در سعادت و شقاوت او تأثیری ندارد و تنها نقش ظرفی برای مظروف (روح مجرد) بازی می‌کند، و روح هرگونه باشد بدن هم مانند ظرفی پاک یا کثیف به روح مطیع یا

عاصی تعلق می‌گیرد.

براساس مطالب پیش گفته می‌توان نظریه ملاصالح را در چند مورد زیر خلاصه کرد:

- (۱) مراحل امتحان انسان پنج دوره است؛
- (۲) اصلی ترین مرحله امتحان انسان مرحله ای است که روح مجرد است؛
- (۳) طینت سبب عمل نیست بلکه مسبب از عمل است؛
- (۴) طینت تأثیری در عمل ندارد و تنها ابزار و وسیله ای برای روح است؛
- (۵) بدن مطابق با عمل روح خلق می‌شود که از طینت علین است یا سچین.

۶. بررسی نظریه ملاصالح

در این بخش با توضیح مختصری در مورد مشرب فکری ملاصالح به نقد نظریه ایشان در توجیه روایات طینت می‌پردازیم.

۶-۱. مشرب فکری ملاصالح

با توجه به نکات بیان شده، ملاصالح مازندرانی در بحث خلقت نفس و بدن باید تابع تفکر صدرایی باشد که نفس را جسمانیة الحدوث می‌داند، اما با ملاحظه شروح او ذیل روایات، این گمان حاصل می‌شود که در این مسأله، او تابع نظر ابن سینا

است که نفس را روحانیه الحدوث می‌داند، از جمله مواردی که می‌توان به عنوان شاهد ذکر کرد، تقسیم او از عوالمی است که در آن عالم‌ها، انسان مورد امتحان قرار می‌گیرد، «یفهم من الروایات أن التکلیف الاول و هو ما وقع قبل التکلیف فی دار الدنيا ... کان فی عالم الارواح الصرفة» (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۸: ۱۳) اگر ما در اینجا، تقدم خلقت ارواح را تقدم رتبی بدانیم، می‌توان گفت این سخن مطابق سخن ابن‌سینا است که نفس را جوهری مفارق و جدای از بدن می‌داند که پس از تعادل مزاج به بدن تعلق می‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۳۶۳ ش: ۱۰۸) چراکه ملاصالح می‌گوید نفس قبل از اینکه به بدن تعلق بگیرد، به وجود می‌آید و مورد امتحان قرار می‌گیرد و سپس به بدن تعلق می‌گیرد که ظاهر این امر، با تفکر صدرایی مبنی بر اینکه نفس جسمانیة الحدوث است و به واسطه حرکت جوهری و استکمال بدن به وجود می‌آید و مراحل تکامل را سیر می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۸: ۳۴۵) همخوانی ندارد.

لازم به ذکر است اگر اشکال شود ملاصدرا برای نفس هم وجودی قبل از طبیعت قائل است، در پاسخ بیان می‌شود که ملاصدرا برای نفس سه نحوه وجود قائل

است؛ قبل از طبیعت، با طبیعت، و بعد از طبیعت و وجود نفس قبل از بدن (طبیعت) به واسطه وجود علت تامه‌اش می‌باشد اما هنگامی که بدن استعداد دریافت نفس را پیدا کرد، نفس ایجاد می‌شود و به بدن تعلق می‌گیرد و پس از کمال یافتن، از بدن جدا می‌شود و باقی می‌ماند (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۸: ۳۴۶) بر این اساس نحوه وجودی نفس قبل از تعلق به بدن به واسطه وجود علت نفس است یعنی عقل مفارقی که نفوس را افاضه می‌کند، و این عقل مفارق به نحو اجمال و بسیط تمام کمالات نفوس جزئی را در بردارد (مصباح‌یزدی م.، ۱۳۹۳، ص. ج ۲: ۳۰۲) و قبل از تعلق به بدن وجودی شخصی و متمایز ندارند و تمایز نفوس پس از تعلق به بدن اتفاق می‌افتد (مصباح‌یزدی م.، ۱۳۹۳، ص. ج ۲: ۲۶۶). بنابراین وجودی شخصی برای نفس قبل از بدن چه از لحاظ زمانی و چه از لحاظ ذاتی، قابل تصور نیست (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۷: ۲۴۳) در نتیجه می‌توان گفت که این مسأله خارج از محل بحث است، زیرا محل بحث (عالم ذر)، وجود شخصی و فردی نفس می‌باشد.

شاهد دوم بر این مسأله که ملاصالح مازندرانی بر این گمان که وی تابع نظر ابن‌سینا است، در جایی است که ملاصالح،

در بحث رابطه نفس و بدن، بیان می‌کند که بدن تنها مسکنی برای نفس است و نقشی بیش از این در عمل انسان ندارد، این تعبیر همانند تعبیر ابن‌سینا در مورد تعلق نفس به بدن است، ابن‌سینا معتقد است بدن در حکم آلتی برای نفس است: «یکون البدن الحادث مملکتها و آلتها» (ابن‌سینا، ۲۰۰۷م: ۹۷) که بتواند تعقل کند و به کمال برسد (ابن‌سینا، ۱۳۶۰ش: ۲۱۵).

۲-۶. نقد نظریه ملاصالح مازندرانی

به‌طور کلی می‌توان سه نقد به ملاصالح مازندرانی وارد دانست. نقد اول این است که نظر او با مشرب فلسفی او ناسازگار است؛ نقد دوم این است که اگر ما مشرب فلسفی او را کنار بگذاریم، نظریه او از انسجام درونی برخوردار نیست و نقد سوم این است که نظر او با روایات ابواب دیگر ناسازگار است. علاوه بر سه نقد مذکور، می‌توان گفت ابهاماتی در توجیه این روایات وجود دارد که ملاصالح بدان‌ها نپرداخته است که به‌عنوان نقد چهارم ذکر شده است. در ادامه این موارد به تفصیل بیان می‌شود:

۱-۲-۶. نقد اول: ناسازگاری با مشرب فلسفی

اولین نقد به ملاصالح این است که نظریه

ملاصالح با مشرب فلسفی او ناسازگار است؛ حال چه مشرب فلسفی او را حکمت متعالیه بدانیم و چه مشاء. اگر مشرب فلسفی ایشان را حکمت متعالیه بدانیم، او در قسمتی از شرح خود بیان می‌کند که طینت انسان نمی‌تواند سبب عمل باشد و تأثیری در نحوه عمل انسان ندارد و تنها مسکن و ابزاری برای روح انسان است: «خلق للاول مسکنا و هو البدن من طینه علیین و خلق للآخر مسکنا من طینه سجین» (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۸: ۵)؛ در حالی که اگر نفس انسان جسمانی‌الحدوث باشد، باید تأثیرگذار در اعمال و رفتار انسان باشد و این قول به سیاق روایات نزدیک‌تر است که برای طینت تأثیر قائل هستند.

از طرفی دیگر اگر ملاصالح را بر مکتب مشاء بدانیم و برای بدن ساخته‌شده از طینت تأثیری قائل نباشیم، در این صورت این نگرش فلسفی ملاصالح با قسمتی دیگر از سخنان او ناسازگار است که برای طینت تأثیر در عمل قائل است، مانند این بخش از سخنانش که در ذیل فواید تخلیط طینت‌ها، پنج فایده برای آن ذکر می‌کند که همه این فواید نشان می‌دهد که طینت در عمل تأثیر دارد (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۸: ۳).

۲-۲-۶. نقد دوم: ناسازگاری درونی نظریه

اگر ما مشرب فلسفی ملاصالح را کنار بگذاریم و بر این عقیده باشیم که ملاصالح بدون تبعیت از مکتبی فلسفی به شرح روایات پرداخته است، باز سخنان او از انسجام داخلی برخوردار نیستند و همان تناقض در نقد اول وجود دارد؛ چراکه اصل نظر او برای توجیه روایات و فرار از جبرگرایی و اثبات اختیار این بود که بدن مسکنی برای روح است و در عمل تأثیری ندارد (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۸: ۵)؛ اما در بخش‌های دیگری از سخنانش، برای طینت تأثیر قائل است؛ یک نمونه آن در نقد اول ذکر شد و در ادامه نمونه دیگری بیان می‌شود:

ملاصالح در ذیل روایتی از تأثیر طینت در عمل انسان حکایت می‌کند، در روایت است که عبدالله بن کیسان به امام صادق علیه‌السلام می‌گوید با مردم بسیاری معاشرت داشته اما برخی از این مردم دارای حسن خلق و امانت‌دار بودند اما با اهل‌بیت دشمنی داشتند، در مقابل هم برخی از مردم را دیده که از دوستان اهل‌بیت بودند اما دچار بدرفتاری و بداخلاقی بودند و امین در امانت نبودند؛ سپس او از امام علیه‌السلام سؤال می‌کند که چطور امکان دارد شخصی با اهل‌بیت دشمن باشد اما خوشرفتار و امانت‌دار و در مقابل شخصی از محبان اهل‌بیت باشد

اما بداخلاق و بدرفتار. امام علیه‌السلام در پاسخ می‌فرماید: این رفتارها به دلیل طینت آنهاست؛ زیرا وقتی خداوند طینتی از بهشت و طینتی از جهنم گرفت، آنها را با هم مخلوط کرد و انسان‌ها را آفرید و اینکه از دشمنان ما، خوش‌رفتاری می‌بینی به دلیل برخورد طینت آنها با طینت بهشتیان است و بدرفتاری محبان ما هم به دلیل برخورد طینت آنها با طینت جهنمیان است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۵).

ملاصالح در شرح تخیل طینت‌ها می‌گوید اختلاف حالات و صفات انسان‌ها در دنیا به دلیل همان مخلوط شدن طینت‌ها است و این امر موجب می‌شود مؤمن و کافر صفات یکدیگر را بگیرند:

و بذلك یختلف أحوالهم و صفاتهم فی الدنیا کما أشار إلیه بقوله «فما رأیت فی أولئک» و حاصله آن ما فی کل واحد من المؤمن و الکافر من صفات الآخر أمر عرضی حصل له باعتبار مماسه الطینتین و مجاورتهما و رائجتهما لا کتساب طینة الجنة رائجة من طینة النار و بالعکس (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۸: ۱۰).

۳-۲-۶. نقد سوم: ناسازگاری با روایات ابواب دیگر

سومین نقد این است که نظریه ملاصالح با روایات باب «فطرة الخلق علی التوحید» ناسازگار است. در این روایات بیان شده است که فطرت همه انسان‌ها بر توحید آفریده شده است:

مُحَمَّدٌ بْنُ یَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ

عَلَى بْنِ رَبَاطٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - فِطَرْتُ اللَّهُ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا قَالَ فَطَرَهُمْ جَمِيعاً عَلَى التَّوْحِيدِ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۲).

در روایت وقتی سائل تفسیر آیه را از امام علیه السلام می‌پرسد، امام در جواب می‌فرماید که فطرت در آیه، توحید است که همه انسان‌ها بر توحید آفریده شده‌اند. در شرح این روایت، ملاصالح بیان می‌کند که انسان‌ها بر معرفت رب و اقرار به ربوبیت پروردگار آفریده شدند اما انحراف و کفر آنها، بعد از این اقرار واقع می‌شود و دلیل آن هم به دلیل هواس نفس و فریب شیطان رخ می‌دهد:

قوله: (فطروهم جميعاً على التوحيد) أى على معرفة الرب و الاقرار بالربوبية و الوجدانية و الكفر به وقع بعد ذلك باحتيال النفس و اغتيال الشيطان (مازندرانی، ۱۳۸۲ ق، ج ۸: ۳۷).

بنابراین در ذیل روایات فطرت، ملاصالح بیان می‌دارد که انسان‌ها بر فطرت توحید و معرفت پروردگار خود آفریده شدند اما انحراف و کفر آنها به دلیل طغیان نفس، یا اشتغال به شهوات و یا تبعیت از شیطان است. بنابراین اگر فطرت انسان‌ها بر توحید و خداپرستی است، چگونه است که خداوند در اصل خلقت، برخی را دارای نقص و عیب و با طینت خبیث خلق کرده است که گرایش بیشتری به معصیت دارند و

برخی را با طینت طیب آفریده است که موجب گرایش بیشتر آنها به اطاعت شود؟ این مسأله نیز با عدل الهی ناسازگار است، زیرا اقتضای عدل این است که انسان‌ها به صورت یکسان آفریده شوند و در انجام تکالیف خود، با اختیار عمل کنند، نه اینکه عاملی در آنها قرار داده شود، مانند طینت خبیث یا طیب، که به سمت عصیان یا اطاعت هدایت شوند. بنابراین شرح ملاصالح ذیل روایات باب فطرت با نظریه ایشان در باب امتحان انسان‌ها و یا تأثیر طینت در عمل، سازگاری ندارد.

۴-۲-۶. نقد چهارم: ابهامات نظریه ملاصالح

در این بخش نقدهای دیگر و همچنین از ابهاماتی که در نظریه ملاصالح وجود دارد، بحث می‌شود. از جمله توجیهاتی که او برای روایات طینت ذکر می‌کند این است که ایشان، خلقت ارواح را قبل از ابدان می‌داند و می‌گوید که ارواح قبل از ابدان خلق شدند و مورد آزمایش قرار گرفتند و سپس به آنها بدنی داده شد؛ اما این سخن صحیح نیست؛ زیرا مشرب فلسفی ملاصالح را چه مشرب فلسفی سینوی و چه مشرب صدرایی بدانیم، قبول خلقت ارواح قبل از ابدان قابل قبول نیست تا بخواهیم بگوییم ارواح قبل از ابدان

بوده پس تخلیط طینت چه لزومی دارد؟ و یا این امتحان برای انسان نبوده بلکه برای خود خاک و گل بوده است تا با پشت سر گذاشتن امتحان، روح لایق به خود را دریافت کنند؛ در این صورت، بعد از تخلیط، بر فرض اگر مقدار هر گل در آن بدن به صورت مساوی است، بنابراین چه ترجیحی وجود دارد که روح مطیع به آن بدن تعلق بگیرد یا روح عاصی؟

نتیجه‌گیری

مسأله طینت به عنوان یکی از مباحث مهم در کلام اسلامی، به دلیل پیچیدگی‌هایی که دارد، انجام پژوهش‌های گسترده و متعدد را می‌طلبد. این مسأله که از دیرباز محل بحث بوده، همچنان با چالش‌های نظری و معرفتی متعددی روبه‌رو است. برای رسیدن به درکی جامع و دقیق از طینت انسان و تأثیر آن بر رفتار و سرنوشت انسان، این مسأله نیازمند بررسی دقیق و موشکافانه روایات، نظریات فلسفی و کلامی است؛ از این رو مقاله حاضر را می‌توان گامی در بازنگری اساسی این مسأله دانست. در این پژوهش، تلاش شد تا با تمرکز بر نظریه ملاصالح مازندرانی، یکی از دیدگاه‌های مهم و تأثیرگذار در این حوزه، نقد و ارزیابی شود. بر همین اساس، پس از

خلق شدند و مورد امتحان قرار گرفتند؛ بلکه ارواح با خلقت ابدان، خلق شدند (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۸: ۳۳۰)؛ ثانیاً اینکه بگوییم انسان‌ها قبل از عالم طبیعت مورد خطاب و تکلیف قرار گرفتند، چنین امری قابل فهم و پذیرش نیست، چراکه اگر بدن، فقط نقش مسکن بودن برای روح را بازی می‌کند و این بدن از طینت مطابق با روح خلق شده است تا روح به او تعلق بگیرد، (۱) چه لزومی به امتحان بدن است در حالی که یا از طینتی پاک خلق شده است یا ناپاک؟ (۲) بدنی که شعور و درک ندارد چگونه مورد خطاب قرار می‌گیرد و امتحان آن چگونه است؟ بدین صورت که بدن انسان از گل خلق شده است که به آن طینت می‌گویند، و این طینت دارای عقل و شعور نیست که بخواهد مورد خطاب قرار گیرد و مضاف بر آن، تکلیفی برای آن قابل تصور نیست که بخواهد مورد امر و نهی قرار بگیرد تا بهشتی شود و یا جهنمی، حال چگونه امتحان آن قابل تصور است؟ و مطیع یا عاصی بودن آن چه ثمره‌ای برای او دارد؟ بر فرض هم که امتحان در عوالم دیگر را بپذیریم، باز ابهاماتی باقی می‌ماند مبنی بر اینکه آیا ابتلا و امتحان در مرحله دوم و سوم، برای تک‌تک انسان‌ها بوده است و یا برای همه انسان‌ها؟ زیرا اگر برای تک‌تک انسان‌ها

طرح نظریه ملاصالح مازندرانی، انتقاداتی بر آن مطرح شده است.

ایشان، در شرح کتاب کافی، پس از تبیین روایات مربوط به طینت، سعی کرده است که با ارائه تعبیری مناسب از طینت، مسأله مهم جبر و اختیار را در چارچوب آموزه‌های اسلامی تبیین کند؛ اما این نظریه با مشکلاتی مواجه است. یکی از مهم‌ترین انتقاداتی که به نظریه ملاصالح وارد می‌شود، ناسازگاری آن با مشرب فلسفی اوست. چه مشرب فلسفی او را حکمت متعالیه بدانیم و چه مشاء، نظریه وی با مسأله نفس در فلسفه در تضاد است؛ همچنین، عدم انسجام درونی در نظریه ملاصالح دیده می‌شود؛ چراکه وی هم بر تأثیر طینت بر افعال انسان تأکید دارد و از طرفی هم بر این باور است که بدن تنها مسکنی برای روح می‌باشد که نتیجه می‌دهد تأثیری در رفتار انسان‌ها ندارد. این دو مدعا باهم سازگاری کامل ندارند. علاوه بر این،

نظریه ملاصالح با برخی روایات دیگر نیز در تناقض است. برخی روایات بر فطرت توحیدی انسان‌ها تأکید دارند که با نظریه خلقت طینت از سجن، آزمایش انسان در عالم ارواح و مواردی از این قبیل، ناسازگار است. در نهایت، برخی ابهامات در نظریه ملاصالح وجود دارد که وی به آنها پاسخ روشنی نداده است؛ برای مثال، چرا بدنی که از گل خلق می‌شود باید مورد امتحان قرار بگیرد؟ آیا ابتلای انسان‌ها به صورت فردی بوده یا جمعی و اگر به صورت فردی بوده پس تخلیط طینت چه لزومی دارد؟ با توجه به دلایل مذکور، می‌توان نتیجه گرفت که نظریه طینت ملاصالح مازندرانی با چالش‌های جدی مواجه است و مستلزم تحقیقات گسترده‌تر و دقیق‌تر در باب طینت است.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله/پایان نامه نمی‌باشد.

منابع

دشتی، مصطفی. (۱۳۷۶). معارف و

معاریف. قم: دانش.

رضوی، رسول. (۱۳۹۷ش). تاریخ کلام

امامیه (حوزه ها و جریان های کلامی).

قم: دارالحديث.

سجادی، جعفر. (۱۳۷۳ش). فرهنگ معارف

اسلامی. تهران: کومش.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان

فی تفسیر القرآن. لبنان - بیروت: مؤسسه

الأعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، سید محمد کاظم. (۱۳۹۰ش).

تاریخ حدیث شیعه ۲. قم: انتشارات

دارالحديث.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی

(ط - الإسلامية). تهران: دار الكتب

الإسلامیة.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد.

(۱۳۸۲ق). شرح الکافی - الأصول و

الروضة (للمولی صالح المازندرانی).

تهران: المكتبة الإسلامية.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ ق). بحار

الأنوار (ط - بیروت). بیروت: دار إحياء

التراث العربی.

ابن الأثير، مجد الدين. (۱۳۹۹ ق). النهاية في

غريب الحديث و الاثر. بيروت: المكتبة

العلمیة.

ابن سینا. (۲۰۰۷م). احوال النفس: رساله في

النفس و بقائها و معادها (أحوال النفس).

پاریس - فرانسه: دار بیلیون.

ابن سینا. (۱۳۶۳ش). المبدأ و المعاد (ابن

سینا). تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی

دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل.

ابن سینا. (۱۳۶۰ش). رسائل ابن سینا

(ترجمه). تدوین توسط ضیاءالدین

دری. تهران: مرکزی.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان

العرب. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر

و التوزيع - دار صادر.

مرکز پژوهشی دایره المعارف علوم عقلی

اسلامی. (۱۳۸۹ش). فرهنگ اعلام علوم

عقلی اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و

پژوهشی امام خمینی (ره). مرکز

انتشارات.

حسینی زبیدی، محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق).

تاج العروس من جواهر القاموس.

بیروت: دارالفکر.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ ق). مرآة
العقول فی شرح أخبار آل الرسول.
تهران: دار الکتب الإسلامیة.

مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۹۳)، شرح
جلد هشتم الاسفار الاربعة جزء دوم، قم،
موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
ره.

ملاصدرا. (۱۳۶۸ ش). الحکمة المتعالیة فی
الأسفار العقلیة الأربعة. قم: مکتبة
المصطفوی.